

Dr. Yalçın Sarıkaya

§ §

TARİHÎ
VE
JEOPOLİTİK BOYUTLARIYLA
İRAN'DA MİLLİYETÇİLİK

Nesiller yetiřtiren Anneme

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	9
Kısaltmalar Tablosu.....	13
Giriş.....	15
Kavramsal Çerçeve.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'DA MİLLETLEŞME

1. Safevî Devleti: Şiliğin Kurumsallaştırılması veya Devletleştirilmesi.....	51
2. Kacar Devleti: Milletleşme ve Modernleşme	57
i. Başlangıç Dönemi.....	59
ii. Batı Etkisinin Artması.....	62
iii. Uluslararası Siyasi-Ekonomik Şartlar ve Meşrutiyete Giden Yol.....	67
iv. Anayasacı Meşrutiyet Hareketi İranlılık Kimliğinin Resmîleştirilmesi	74

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE İRAN'DA MİLLİYETÇİLİKLER

1. Birinci Dünya Savaşı ve Avrupa Tarzı İran Milliyetçiliği.....	81
i. Rıza Şah, Ulus İnşası ve Fars Milliyetçiliğine Geçiş.....	86
ii. Fars Milliyetçiliğinin Dışsal Kökleri.....	92
iii. Fars Milliyetçisi Retorikten Örnekler.....	98
2. Yeniden İran Milliyetçiliği ve Musaddık.....	113
3. Panfarsizm, Paniranizm ve İslâm.....	125
4. İslâm Cumhuriyetinde Etnisite Politikası	138
5. “Diğer” Milliyetçilikler	146
i. Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği	150
I. Azerbaycan'ın İran'daki Özel Önemi ve Yeri	151
II. “İran'da Türklük” Meselesi.....	157
III. İran Türklerinin Coğrafyası: Üç Yoğunluk Merkezi.....	160
IV. Azerbaycan Adı Üzerine	164
V. Dil, Kimlik ve Azerbaycan	165
VI. İran'da Türk Nüfusu.....	168
VII. İran'da Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi. 172	
a. Hıyabani ve Azadistan Devleti.....	176
b. Seyyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Hükümeti.....	180
c. Soğuk Savaş Dönemi ve Devrime Kadar Azerbaycan Meselesi	186
d. Devrim, İran İslâm Cumhuriyeti ve Azerbaycan Meselesi 187	
e. Kültürel Faaliyetler ve Talepler.....	192

8 • İran'da Milliyetçilik

f. 1990 Sonrasında Güney Azerbaycan Meselesi ve	
GAMOH.....	196
A. AHCP, 31 Aralık ve 20 Ocak	196
B. Çöhreganlı ve GAMOH.....	203
VIII. Azerbaycan'a Yönelik Paniranist İdari Tedbirler	210
IX. Paniranistlerin ve Fars Milliyetçilerinin Azerbaycan	
Meselesine Bakışı	213
X. Karikatür Krizi ve Mayıs 2006 İsyanı	223
XI. Türkmensahra (Kuzeydoğu İran) Türkmenleri.....	232
ii. İran Kürtleri ve İran'da Kürtçülük.....	236
I. Kürtlerin Dili Meselesi	239
II. Kürtlerin Tarihsel Tutumları Üzerine	240
III. İran'da Kürt Nüfusu	245
IV. Kürtçülüğün Doğuşu	246
V. İkinci Dünya Savaşı Sonrası: Mahabad Girişimi	253
VI. Devrim, İslâm Cumhuriyeti ve İran Kürtleri	257
iii. Beluç Milliyetçiliği ve Beluçistan Meselesi.....	266
I. Doğu Beluçistan (Pakistan Beluçistan'ı)	271
II. Batı Beluçistan (İran Beluçistanı)	281
iv. Arap Milliyetçiliği ve El Ahvaz Hareketi	288

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DAKİ FARKLI MİLLİYETÇİLİK ALGILAMALARININ
BÖLGEYE YANSIMALARI

1. Azerbaycan Meselesinin Yansımaları	298
i. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Yansımalar	300
I. Karabağ Meselesi	303
II. Hazar ve Enerji Konuları	317
III. Azerbaycan'a Rejim İhracından Moskova-Tahran	
Stratejik İttifakına	322
IV. İran'da Muhalefet, Rejim Aleyhtarlığı ve Azerbaycanlı	
Türk Milliyetçiliği	331
2. Kürtçülüğün Yansımaları.....	333
3. Pan-İrancılık ve Afganistan Denklemine Milliyetçilik	343
4. Beluçistan'dan Yansımalar: Selefizm ve Güney Asya Denklemi.....	355
5. İran ve Orta Asya: Türkistan'da "Farsça" Dış Politika	357
i. Tacikistan Politikası	361
ii. Özbekistan'la İlişkiler.....	364
iii. Türkmenistan'la İlişkiler	366
6. Arap Dünyasına Yansımalar	367
Sonuç	375
Kaynakça.....	395
Ek-1 Kavramlar Sözlüğü	423
Ek-2 İsimler Sözlüğü	431

ÖNSÖZ

NÜKLEER SİLAHLAR, Irak, Küreselleşme, Kafkasya, Siyasal İslâm, Türkistan, Filistin, Arap-İsrail ilişkileri, Suriye, Çin'in geleceği, Rusya'nın geleceği, Hazar havzası, Afganistan sorunu, Amerikan müdahaleleri, Pakistan-Hindistan ilişkileri, Enerji güvenliği... Uluslararası politikada hangi konuyu tartışsanız tartışın, konunun bir şekilde geldiği birkaç ülkeden biridir İran... Ancak bu durum, sadece İran'ın Afgan damından Anadolu yaylasına, Hazar sahilinden Basra sahiline uzanan geniş coğrafyası ile kolayca izah edilememektedir.

Uluslararası politika ve genel anlamda siyaset bilimi açısından önemini hiç yitirmemiş bir diğer konu da milliyetçiliktir. İran'ın bütün bu konularla bu kadar iç içe olması ve gündemdeki yerini koruyabilmesine rağmen, milliyetçiliği İran bağlamında ele alan çalışmaların sayıca azlığı dikkat çekmektedir. Oysa İran, milliyetçiliğin dünyadaki (özellikle Doğu toplumları içindeki) en ilginç türlerine ev sahipliği yapmıştır, yapmaktadır.

İran dendiğinde akla Şiilik ve Şiiliğin merkezi gelmektedir. Bu algılama, İran'ı Şiilik etrafında örgütlenmiş ve Batılı milliyetçiliğin girmediği bir devlet ve ülke olarak anlamaya yol açmaktadır. Bu, doğrudan İran'ın bugünkü teokratik rejimi ile ortaya çıkmış bir kabul de değildir. İran 15-16. yüz-

yillardan itibaren böyle anlaşılacak istenmiştir. Bu olguyu tamamen reddetmek mümkün değildir, ancak böylelikle, İran'ı millî devlet haline getiren tek mayanın Şiîlik olduğu düşüncesinin, İran'a ilişkin araştırmaların objektifliğine olumsuz etkide bulunduğu, yorum kolaylıklarına neden olduğu da unutulmamalıdır.

“İran milliyetçiliği” var mıdır? İran milliyetçiliği ile Fars milliyetçiliği ya da Panfarsizm arasında nasıl bir ilişki vardır? İran'da alt milliyetçilikler var mıdır? Kabilecilikler veya aşiretçilikleri milliyetçiliklerden nasıl ayırabiliriz? Bu milliyetçiliklerde dinin yeri ve rolü nedir? Alt milliyetçiliklerin İran sınırlarının ötesindeki hareketlerle nasıl bir ilişkileri vardır? Hedefleri ve faaliyetleri nelerdir? Bu sorular İran'ın geleceğine ilişkin önemli sorulardır ve İran'ın geleceğinden en çok etkilenecek olan İran'ın komşularıdır. Ancak bu konulara ilgilerinin en çok olması beklenen İran'ın komşularının bu konuların çok uzağında oldukları açıkça ortadadır. Afganistan'ın geleceği büyük ölçüde İran'a bağlıdır, ancak yarım asra yakın zamandır savaş şartlarındaki Afganistan'ın durumu malûm... Pakistan, doğusunu ve kuzeyini, batısından daha âcil sorunlarla dolu olarak gören bir ülkedir. Bununla beraber Pakistan'da, sınırlı da olsa “İran” ve “İran'da milliyetçilik” konularına yönelen çalışmaların olduğu bilinmektedir. Irak, siyasal merkezi ortadan kaldırılmış, fiilî bütünlüğü yok edilmiş, savaş şartlarında bir ülkedir; işgal altındadır. Azerbaycan, bu konuların görece ilgi topladığı bir ülke olmakla beraber, bu ilginin yansıdığı çalışmalar istenen düzeyde değildir. Türkiye'nin; tarihi, coğrafyası, bilim hayatı ve siyasetindeki canlılık nedeniyle bu konuda yetkin çalışmaların olduğu bir ülke olması gerekir. Gelin görün ki, Türkiye'nin bu konulara ilgisini yansıtacak yayımlanmış özgün Türkçe eserleri topladığımızda bir kitaplığın iki rafının dolmadığı görülecektir.

Konuyu tespitimizde, sadece İran'a ilişkin sorulara cevap bulma isteği değil, bununla birlikte alanımızdaki bu önemli

eksikliğin giderilmesine bir ölçüde katkıda bulunma çabası da etkili olmuştur.

Kitabın sonuna, İran'a ilişkin bundan sonraki akademik çalışmalara ve ele aldığımız konuların anlaşılmasına yardımcı olması hedeflenerek bir isimler, bir de kavramlar sözlüğü eklenmiştir.

Kitaba ilişkin birtakım transliterasyon hususlarına dikkat çekmek isterim. Farsça-Arapça terim ve isimlerin bir bölümü Türkçe'de de kullanıldığından, bunların Türkçeleşmiş ifadeler olduğu düşünülerek yazılışları orijinal Farsça'ya uygun yapılmamıştır. "Hicri", "Cephe", "Halk" gibi... Öte yandan genelde Batı dillerinin telaffuz kuralları düşünülerek yazılan kelimelerin yazılışı, Türkçe telaffuz kuralları düşünülerek yazılmıştır. "Mostafa Vaziri" yerine "Mustafa Veziri" örneğinde olduğu gibi. Keza, bazı özel isimlerde Farsça telaffuzu yansıtan yazımlar kullanılmıştır: "Cebhe-ye Millî", "Hezb-i Cumhuri-ye Helg-i Moselman-i İran" örneklerinde olduğu gibi.

Kitabın konusu da dâhil olmak üzere alanımdaki pek çok konuda ilk hocam olan babam Dr. Mahmut Sarıkaya'nın emek ve katkısı tüm şükranlardan fazlasını hak eder. Yine, bütün bir araştırma serüvenim boyunca bana desteğini esirgemeyen ve akademik danışmanlığın ötesinde katkılarıyla bana mesleğimi öğreten hocam Prof. Dr. Osman Metin Öztürk'e derin saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Yillardır süren ve bitmesini istemediğim "anlama" faaliyetimin yardımcılarına; Farsça hocam Melikkendli Rıza Bey'e, aynı alanda çalışmaktan ve aynı yolda yürümekten gurur duyduğum arkadaşım Ferzad Samedli'ye, *Varlık dergisi* sorumlularından M. Rıza Hey'et'e, Tahran'daki, Tebriz'deki dostlara, yürekten teşekkürler...

Dr. Yalçın Sarıkaya

KISALTMALAR TABLOSU

AB	: Avrupa Birliđi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AHCP	: Azerbaycan Halk Cephesi Partisi
AIOC	: Azerbaijan International Oil Company
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BAFS	: British Ahwazi Friendship Society (İngiliz Ahvazlı Dostluk Toplumu)
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluđu
BM	: Birleşmiş Milletler
CIA	: Central Intelligence Agency
CIAJO	: Council of Iranian American Jewish Organizations
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
GAMOH	: Güney Azerbaycan Millî Oyanış Harekâtı (SANAM-Southern Azerbaijan National Awakening Movement)
H.Ş.	: Hicrî Şemsî
HMÖ	: Halkın Mücahitleri Örgütü (Terör Örgütü-Mocahidin-e Halg)
IRIB	: Islamic Republic of Iran Broadcasting
MHCP	: Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (Halk-e Müselman)

14 • İran'da Milliyetçilik

- NATO** : North Atlantic Treaty Organisation (Kuzey Atlantik İşbirliği Örgütü)
- NIAC** : National Iranian American Council (Ulusal İranlı Amerikan Konseyi)
- PDKİ** : İran Kürdistan Demokrat Partisi
- PJAK** : Partiya Jiyane Azad-e Kurdistan (Terör Örgütü)
- PKK** : Partiya Karkeren-e Kurdistan (Terör Örgütü)
- SAS** : Special Air Service (İngiltere)
- SAVAK** : Sazeman-e Ettelaat ve Emniyet-e Keşver (Ülke Güvenliği ve İstihbarat Örgütü) 1957–1979 arasında İran İstihbarat Örgütü
- SAVAMA** : Sazeman-e Ettelaat ve Emniyet-e Milli-ye İran (İran Millî Güvenlik ve İstihbarat Örgütü) 1979–1984 arasında İran İstihbarat Örgütü
- TSK** : Türk Silahlı Kuvvetleri
- UAEA** : Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı
- VEVAK** : Vezaret-e Ettelaat ve Emniyet-e Keşver (İstihbarat ve Ülke Güvenliği Bakanlığı) 1984'ten günümüze, İran Millî İstihbarat Örgütü, Ettelaat.

GİRİŞ

İran, hem Hazar'a hem de Hint Okyanusu'na kıyıdaş olan tek devlettir. Bunun İran'a sağladığı avantaj, hem Karadeniz hem de Akdeniz'e kıyıdaş olan tek devlet olmanın Türkiye'ye sağladığı avantaja benzer. Hiro'ya göre "İran bu gezegenin muhtemelen en stratejik ülkesidir".¹ Bu ifadenin belki biraz daha abartılısını CIA şefi Fuller'in, 1991 tarihli kitabına isim olarak tespit ettiğini de hatırlıyoruz.²

İran ile ilgili siyaset bilimi ya da uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalar, genellikle İslâm, siyasal İslâm, İslâm Devrimi, İslâm ve demokrasi, reformizm, İslâm ve hürriyetler, sosyolojik ve siyasal yönleriyle Şiilik, Şiilik tarihi, İran-İrak Savaşı, Irak Şiileri, İran-ABD ilişkileri, terörizm, Kitle İmha Silahları, Hizbullah, Basra Körfezi güvenliği gibi başlıklarda yoğunlaşmıştır. 1990'lardan sonra ise İran'ın farklı yönlerine mercek tutan çalışmaların sayısında bir artış olmuştur. Milliyetçilik konusu da bu artıştan olumlu etkilenmiştir. Ancak, İran'daki milliyetçiliği ya da milliyetçilikleri konu edinen eski ve yeni

¹ Dilip HIRO, *The Iranian Labyrinth: Journeys Through Theocratic Iran and Its Furies*, (New York, 2005), xxxvii.

² Graham E. FULLER, *The Center Of The Universe: The Geopolitics Of Iran*, (ABD, 1991)

akademik çalışmaların bir kitap bünyesinde bir araya getirilebilmiş olanlarını burada sıralamak dahi mümkündür.

Richard W. Cottam'ın *Nationalism in Iran (Updated Through 1978)* adlı eseri³, Hamid Ahmadi'nin *The Politics of Ethnic Nationalism in Iran* başlıklı doktora tezi⁴, Mustafa Veziri'nin *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity* başlıklı çalışması⁵, Brenda Shaffer'ın *Borders And Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity* isimli eseri⁶, Turec Atebeki'nin *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in the Twentieth-Century Iran* adı ile daha sonra da gözden geçirilerek *Azerbaijan: Ethnicity and The Struggle For Power in Iran* adıyla yayınlanan çalışmaları⁷, özgün bir siyasi tarih çalışması olmakla birlikte konuyu büyük ölçüde ilgilendiren, Firuze Kaşani Sabet'in *Frontier Fictions: Shaping The Iranian Nation 1804–1946* adlı kitabı⁸, Afşin Maraşi'nin *Nationalizing Iran: Culture, Power and the State: 1870–1941* başlıklı doktora tezi⁹, Eliz Sanasaryan'ın *Religious Minorities in Iran* adlı kitabı¹⁰ bu kapsamda önemli çalışmalar olarak okunmalıdır. Kendisi de bir İran Ermenisi olan David Nejde Yagubyan'ın *Ethnicity, Identity and the Development of Nationalism in Iran*

³ Richard COTTAM, *Nationalism in Iran: Updated Through 1978*, (Pittsburgh, 1979)

⁴ Hamid AHMADI, *a.g.e.*

⁵ Mostafa VAZIRI, *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity* (New York 1993).

⁶ Brenda SHAFFER, *Borders And Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*, (Cambridge-Massachusetts 2002)

⁷ Touraj ATABAKI, *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in the Twentieth-Century Iran*, (Londra 2003) ve Touraj ATABAKI, *Azerbaijan: Ethnicity and The Struggle For Power in Iran*, (Londra 2000).

⁸ Firoozeh KASHANI-SABET, *Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation 1804–1946*, (Princeton, 1999)

⁹ Afshin MARASHI, *Nationalizing Iran: Culture, Power and the State: 1870–1941*, (Los Angeles 2003).

¹⁰ Eliz SANASARIAN, *Religious Minorities in Iran*, (New York 2000).

başlıklı doktora tezi¹¹ milliyetçilik teorileri üzerine geniş bir bölümden sonra İskender Han Sethanyan, Hagop Hagobyan, Sevak Saginyan, Nejde Hagopyan gibi İran Ermenilerinin geniş biyografileri etrafında bir milliyetçilik incelemesidir.

Behruz Moazemi'nin *The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran: 1796-1979* başlıklı tezi¹², daha çok İran'daki geleneksel din-devlet ilişkilerinin 1979 devrimiyle sonuçlanmasını inceleyen bir çalışma ise de burada da İran'da uluslaşma sürecine dair önemli tespitlere ulaşılmış olması itibarıyla konu açısından önemli bir çalışmadır. Şahruh Ahavi'nin Türkçe'ye de çevrilmiş olan *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period* isimli 1980 tarihli kitabı ise Moazemi'nin eserinin konusunu daha çok Pehlevi dönemine odaklanarak incelemektedir. Bu eserde de, İran'da dönemin milliyetçi-modern ulus inşasının din ve din adamı sınıfı ile ilişkileri açısından önemli bilgiler bir araya getirilmiştir.¹³

Pek çok insan zararlı etkilerinden dolayı acı çektiği zaman bile millî bölünmeleri, millî karakteri ve milliyetçiliği doğal bulmuştur. Muhalif sesler olmasına rağmen akademik çevrelerde dahi akademisyenlerin çoğu yer ve zamana göre milletin değişen şekillerine işaret ettikleri zaman bile, milleti insana dair bir sabit olarak ele almış ve buna bağlı olarak dünyayı yıkıma uğratan savaşları milletler, milletlerin çıkarları ve saldırgan içgüdüleri bağlamında açıklamaya çalışmışlardır.¹⁴

¹¹ David Nejde YAGHOUBIAN, *Ethnicity, Identity and the Development of Nationalism in Iran*, (California, Berkeley 2000).

¹² Behrooz MOAZAMI, *The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran: 1796-1979*, (New School Üniversitesi, 2003)

¹³ Şahruh AHAVİ, *İran'da Din ve Siyaset: Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri*, (İstanbul 1990).

¹⁴ Anthony D. SMITH, *Ulusların Etnik Kökeni* (Ankara 2002), 29.

Milliyetçiliğin güncel anlamda bir inceleme konusu olmasını gerektiren bir yönü de, sadece üst disiplin olarak siyaset biliminin konusu olmayıp doğrudan uluslararası ilişkiler alanını ilgilendirdiğinin yaşadığımız siyasi dünya ile her gün ispat ediliyor olmasıdır. Örneğin İran'ın nükleer teknoloji ve nükleer silah meselesi, İran iç siyaseti bakımından bir belirleyen haline gelebilmekte, konunun, İran'ın millî çıkarlarını korumada kendine yetebilmesi kapsamında milliyetçilikle birlikte okunmasını zorunlu kılmaktadır.¹⁵

Smith, 1986'da, iki kutuplu sistemi ve nükleer bloklaşmayı klasik ulus devlet kavramını zayıflatan bir durum olarak görüyor, bloklar içindeki devletlerin kendi başlarına hareket edemeyişlerine işaret ediyordu.¹⁶ Nitekim soğuk savaş sonrasında en sıcak bölgesel gelişmeler milliyetçilik esasında şekillenmiştir. 1990 sonrasında İran'ın Orta Asya ve Kafkaslar bölgesine yönelik politikasına ilişkin pek çok incelemede etno-dinsel boyut kaçınılmaz olarak gündeme gelmiştir. Bilindiği gibi İran; meselâ, kendi Azerbaycanlı nüfusuyla kuzeybatısındaki bağımsız Azerbaycan'daki etnik akrabaları arasındaki bağın ve Türkmen nüfusuyla onların Türkmenistan'daki etnik akrabaları arasındaki bağın İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik bir yayılmacı tehdide dönüşebileceğinden korkmuştur.¹⁷ Azerbaycan ve Türkmenistan'la ortak bir takım enerji faaliyetlerinin yolunu aramasını da yalnız ekonomik kaygıların bir yansıması olarak yorumlamak eksik olacaktır.

¹⁵ Wyn Q. BOWEN ve Joanna KIDD, "The Iranian Nuclear Challenge", *International Affairs*, 80, 2, (2004), 257.

¹⁶ Anthony D. SMITH, *a.g.e.*, 29.

¹⁷ Hasene KARASAC: "Actors of the New Great Game, Caspian Oil Politics", *Journal of Southern Europe and Balkans*, 4, 1, (2002), 22-23.

1990 sonrasında yaşananlar, öncelikli bir meşguliyet olan ülkesel bütünlük meselesi yanında, etrafında yeni devletler bulmasıyla birlikte, İran için kendi çok etnikli yapısından kaynaklanan tehditlerin büyümesi anlamına gelmiştir. Başlıca mülteci merkezlerinden olan İran, 1980'ler ve 1990'larda 4 milyon kadar mülteciye ev sahipliği yapmıştır. Bu mülteci akını İran'ın batı (Irak) ve doğu (Afganistan) sınırlarındaki çatışmalardan kaynaklanmıştır.¹⁸ Daha yakın zamanda İran kuzeyden de (Azerbaycan'dan) ve az da olsa Tacikistan'dan mülteci almıştır. Bölgesel çatışmalar İran için öncelikli bir tehdit kaynağıdır ve bunun nedeni de İran'ın merkezî konumudur. İran'ın dış politikasında geliştirdiği temel stratejilerin gerisinde bu tehdit algılamaları yatmaktadır. Bu stratejiler; her türlü izolasyonu engelleme, siyasi-askerî-ekonomik sağlamlık ve manivela kabiliyetini artırmak için proaktif bir diplomasi uygulama gibi önemli prensipleri içermiş ve içermektedir.¹⁹

Görüldüğü üzere, mültecilikten ekonomiye, güvenlikten bilime kadar -birbiriyle de bağlantılı- geniş bir alan milliyetçilikle doğrudan ilgili olmayı sürdürmektedir. Ancak İran gibi çeşitli yönleriyle diğer ulus-devletlerden ayrı özellikler taşıyan, alana ilişkin çoğu sınıflandırmada tarihî şartlar gerekçesiyle tasnif dışı bırakılan bir ülke için, milliyetçilik araştırması zor bir iştir. 1979'a kadar İran'ın bir monarşik imparatorluk olduğu değerlendirilmesi bir tarafa, monarşinin ortadan kalkmasından sonra

¹⁸ İran'daki Afganistanlı mültecilerle ilgili bir çalışma olarak Bkz. Susanne SCHMEIDL, "Human Security Dilemmas: Long Term Implications of the Afghan Refugee Crisis", *Third World Quarterly*, 23, 1, (2002), 7-29. Genel anlamda 1990'lar sonu itibarıyla İran'ın mülteci sorunu ve mülteci politikası ile ilgili olarak Bkz. Bahram RAJAEI, "The Politics of Refugee Policy in Post-Revolutionary Iran", *The Middle East Journal*, (Kış 2000), 54, 1, 44-63.

¹⁹ Mohiaddin MESBAHI: "Iran and Central Asia: Paradigm and Policy", *Central Asian Survey*, 23, 2, (Haziran 2004), 122.

da çok etnili bir imparatorluk olduğu değerlendirmeleri bile günümüzde akademik düzeyde yazılabilmektedir. İran'ı bu anlamda özgün kılan bir yön de 20. yüzyıl başında dağılan diğer imparatorlukların tersine, ülkesel bütünlüğünü büyük ölçüde sürdürmüş olmasıdır. Bununla birlikte İran, sıkça ve gelişigüzel ifade edildiği gibi "hiç işgale uğramamış" bir memleket de değildir. Son tahlilde, tarihi ve bugünü incelemekte önümüze bir yığın kavramsal zorluk çıkmaktadır.

Hangi milliyetçiliklerin inceleme konusu olabilecekleri ya da hangi etnik hareketlerin milliyetçilik bağlamında değerlendirilebileceği, bir kavram olarak "*İran milleti*" ve İran milliyetçiliğinin tanımı, tahlili ve yorumu, bunun diğer milliyetçiliklerle ilgisi, Şiîliğin ve İslam'ın İran'daki milliyetçiliklerle ilişkisinin değerlendirilmesi, bu bakımdan öncelikli sorunlardır.

Kitap, Giriş ve Kavramsal Çerçeve dışında, üç bölümden oluşmaktadır. Kavramsal Çerçeve'de, millet, milliyetçilik, kabile/aşiret, millî-devlet vb. kavramlar üzerinde durulmaktadır. Bu bölüm sadece kavramları açıklamak ve konuya ilişkin teorik tartışmaları aktarmak üzere değil, aynı zamanda bu kavramları İran özelinde yendien ele almak amacıyla da gerekli görülmüştür. Birinci Bölüm İran tarihini, milletleşme perspektifinden ele almaktadır. Burada cevap aranan sorular "bugünkü İran coğrafyasında yaşayan insanların ne zaman ve nasıl bir millet olduğu"dur. Bu hususun ayrı bir başlıkta değerlendirilmesinin gerisinde, genellikle "millet" ve "milliyetçilik" kavramlarının birbirine karıştırılmaları gerçeği bulunuyor. Milletleşme ile milliyetçiliğin gelişmesi birbirleriyle ilişkili ancak iki ayrı siyasal-toplumsal aşamadırlar. Bunlardan birinin, diğerinin asgari şartı olarak görülmesi ya da milliyetçiliğin milletleşme üzerine inşa edilebilirliği gibi

hususlar her bir ülke için ve genel milliyetçilik teorileri tartışmaları kapsamında tartışılmaktadır. Ancak siyasal anlamda milliyetçiliğin İran'daki gelişimi, İran milletleşmesinden bağımsız yanları oldukça fazla olan bir süreçtir.

Kitabın gövdesini oluşturan İkinci Bölüm de, işte bu nedenle "İran'da Milliyetçilik" başlığına sahiptir. Burada İran'da milliyetçiliğin gelişimi yanında İran'daki farklı milliyetçilik algılamaları değerlendirilmektedir. "*İran milliyetçiliği*", İran'daki milliyetçiliğin başlangıcı bağlamında ele alınırken, Fars milliyetçiliği bu milliyetçilikle kısmen bağlantılı olarak, ancak ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır. Aynı bölümün geri kalanı, İran'da yaşayan Fars dışı milletlerin milliyetçiliklerine ayrılmıştır. Azerbaycanlı Türkleri'nin İran içindeki özel konumu, Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin daha fazla yer tutmasının kaçınılmaz sonucudur. İran Türkleri dışında, Kürt, Arap ve Beluç milliyetçilikleri de yine bu bölümde analiz edilmektedir. Analize konu bu milliyetçiliklerin dışında da İran'da yaşayan milliyetçilikler bulunmaktadır. Bununla birlikte, bölgesel politik yansımaları olan, aynı zamanda İran iç siyasetinde sonuçlar doğurabilen etnik-millî hareketler inceleme konuları olarak seçilmiştir. Meselâ İran, Ermeni milliyetçiliği açısından önemli bir ülkedir. Hem Ermenistan'da ve Karabağ'da hem de ABD ve diğer Avrupa ülkelerinde çok sayıda İran Ermenisi yaşamaktadır. Ancak gerek İran'daki Ermeni nüfusun azlığı, gerekse İran'daki Ermeni milliyetçiliğinin İran siyasetine ve bölgeye etkileri bakımından inceleme konusunun dışında tutulmuştur. Zaman zaman kendine özgü niteliklerde milliyetçi çıkışları da olan Türkmensahra Türklerinin hareketleri ise, Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği bahsine bitişik olarak değerlendirilmiştir. Bu seçimin haklılığını gösterecek biçimde Keddie, şunu ifade etmektedir: "*Arap, Kürt, Azerbaycan veya Beluç şehirlerinde Fars şövenizmin-*

22 • *İran'da Milliyetçilik*

den bahsedene sıkça rastlarsınız."²⁰ Bu, İran'ın diğere bölgelerinde aynı söylemin olmadığı ya da aynı şikâyetin Tahran'da ya da İsfahan'da olmayacağı anlamına gelmemekte, ancak "*etnik şikâyetlerin*" coğrafyası bakımından fikir vermektedir.

Kitabımızın Üçüncü Bölümü, bu milliyetçiliklerin bölgesel politik yansımalarına ilişkindir. Bu kapsamda, İkinci Bölüm'de ele alınan milliyetçiliklerin İran'ın siyasal-coğrafi çevresine ne tür etkileri olduğu ve olabileceği üzerinde ayrıntılı olarak durulmaktadır.

²⁰ Nikkie KEDDIE, *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, (ABD, 2003), 313.